УДК 81′37

М.З. Вәлиева

XVII–XVIII ГАСЫР ИСКЕ ТАТАР ЯЗМА ЧЫГАНАКЛАРЫНДА «ВАКЫТ» КАТЕГОРИЯСЕ БЕЛӘН БӘЙЛЕ ЛЕКСИК БЕРӘМЛЕКЛӘР

В статье рассматриваются особенности вербализации категории «время» в старотатарских письменных источниках XVII–XVIII веков. Как показало исследование, в них наблюдается употребление самых разнообразных лексических единиц с временными значениями. В генетическом плане их можно разделить на две группы: слова тюрко-татарского происхождения и арабо-персидские заимствования. Со временем их семантика расширилась за счет коннотаций религиозного и духовно-культурного характера.

Ключевые слова: старотатарский литературный язык, старотатарские письменные источники XVII – XVIII веков, лексика, лексические единицы с временными значениями, семантика, религиозные и духовно-культурные коннотации.

The article discusses the features of the verbalization of the category «time» in the old Tatar written sources of the XVII–XVIII centuries. According to the study, they use a wide variety of lexical units with temporal meanings. In genetic terms, they can be divided into two groups: the words of Turkic-Tatar origin and Arab-Persian borrowings. Over time, their semantics have expanded due to connotations of a religious and spiritual-cultural nature.

Keywords: old Tatar literary language, old Tatar written sources of the XVII–XVIII centuries, vocabulary, lexical units with temporal meanings, semantics, religious and spiritual-cultural connotations.

Тел белемендә «вакыт» төшенчәсе киңкырлы категорияләрнең берсе санала. Мәсәлән, татар теленең аңлатмалы сүзлегендә *вакыт* сүзенең барлыгы җиде мәгънәсе теркәлгән: 1) фәлсәфи яктан караганда, яшәешнең объектив бер формасы; 2) яшәеш дәвамлылыгын секундлар, минутлар, көннәр, айлар, еллар белән бүлеп исәпли торган кисем, аралык; 3) эштән, берәр шөгыльдән соңгы буш ара, төп эштән бушаган чак; 4) гомумән, тормышта берәр чор, дәвер, чак; 5) сөйләмгә төгәллек өсти: шул чак, шул ара; 6) берәр эш-хәлгә билгеләнгән вакыт, срок, чак; 7) нинди дә булса эшне башкару яки берәр эш кәгазен тутыру датасы көне [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2005, б. 110]. Телдә мәгънәләр күптөрле лексик берәмлекләр белән белдерелә. Татар тел белемендә бу берәмлекләр диалектолог галимә Т.Х. Хәйретдинова тарафыннан өйрәнелгән. Аерым алганда, аның хезмәтләрендә атна, көн, ел фасыллары һ.б. белдерә торган сүзләрнең татар диалектларында кулланылышы тикшерелә [Хәйретдинова, 2004; 2006; 2007]. Әлеге мәкалә кысаларында бу төр сүзләрнең XVII–XVIII гасыр язма

истәлекләрендә кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнү максат итеп куелды.

XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендә «вакыт» төшенчәсен белдереп килә торган лексик берәмлекләрдән түбәндәгеләр еш очрый: *вакыт, заман, дәвер, корун, җаһилият*, *ел, сәнә, ай, көн, сәгать, һәнүз, даим* һ.б. Бу сүзләр һәм алар катнашында ясалган сүзтезмәләр «вакыт» төшенчәсенең мәгънәви төсмерләрен ачыклап, конкретлаштырып киләләр. Мәсәлән, «тормышта берәр чор, дәвер, чак» төшенчәсе язма чыганакларда *заман, дәүер, корун* һ.б. сүзләр белән белдерелә. *Заман* сүзенең җәмгыять үсешендә, яшәештә билгеле бер вакыт, дәвер, чор мәгънәсен белдерү максатыннан кулланылышы ешрак күзәтелә: *Ул биш нәрсәнең берсе – Кыямәт көненең каю заманда вә каю фасылда, вә каю көндә булмагыны Аллаһы Тәгаләдән гайре белмәсләрдер* [Мөслими, 1999, б. 17]. *Андаг сылу кешене ул заманда һич күрмеш йук ирде, артындан ике даясе алтын табакка сачын салыб йөртер ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 77]. Текстларда «чор, замана» мәгънәләрен *заман* лексемасы белән беррәттән *дәвер* сүзе дә белдерә: *Ошда анлар мондаг чирү белән килмәкдә, әмма ул дәүердә, ул заманда Болгар шәһәрендә ханлары Габдулла хан дигән ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 85]. Түбәндәге мисалда *вакыт* лексемасының «чор, дәвер» мәгънәсендә кулланылуы күзәтелә: *Корун мөнкасим улыр, аны вакыт диерләр* [Мөслими, 1999, б. 8]. Гарәп теленнән кергән *корун* сүзенең «йөз еллык вакыт, гасыр, чор» мәгънәләрен белдерүен игътибарга алсак, бу очракта *вакыт* лексемасы аның мәгънәдәш пары булып чыга.

Түбәндәге җөмләдә *заман* сүзе «наданлык, белемсезлек» мәгънәләрендәге *җаһилият* термины белән янәшә килеп, «наданлык, белемсезлек хөкем сөргән чор» дигәнне аңлата: *Вәҗһе тәсмия бил-гарәбия улдыр ки, Пәйгамбәребез галәйһисәлламнең җаһилият заманында Һашим дидеге йөкчәк бабасы бар иде, гарәб кабиләләренең газыйм шаһы ирде* [Мөслими, 1999, б. 13].

Берәр күренекле шәхес яшәгән яисә идарә иткән чор турында мәгълүмат биргәндә әлеге лексик берәмлек шул зат исеме белән семантик бәйләнешкә керә: *Бараҗ хан заманында Вулгы иделе андин күчеб мәгъриб тарафындан акды* [Мөслими, 1999, б. 26].

Язма чыганакларда «заман, чор» мәгънәсе түбәндәге мисалда *бу көндә* сүзтезмәсе белән дә җиткерелә: *Бу көндә ул мөбарәк күл бардыр, урыслар аны нәҗес күл диеб эчмәзләр, ул чиркәүгә кермәсләр Аксак Тимер нәҗес әйләде диеб* [Мөслими, 1999, б. 46].

Югарыда китерелгән мисалларда *заман, вакыт*, *дәүер* сүзләре һәм *бу көндә* сүзтезмәсе үзара мәгънәдәш сүзләр буларак кулланылганнар.

Замане әүвәл сүзтезмәсеннән исә «борынгы чор» төшенчәсе аңлашыла: *Замане әүвәлдә Тәфтазани илә Әндрай кальгасе бер иде, Тәфтазани бер мәхәллә ирде* [Мөслими, 1999, б. 48]. «Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәрендә әлеге мәгънәне *әүвәл заман* сүзтезмәсе җиткерә:

Әүвәл заманда Ак диңгез эчендә Мальта дигән шәһәр бар иде [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 69]. *Бараҗ халкының әүвәл замандагы борынгы төб йорты ошбу Зәй тамагыда улыр ирде* [шунда ук, б. 85].

Текстларда «борынгы чор, элекке вакыт, нинди дә булса вакыйгага кадәрге вакыт, элек» төшенчәләрен *замане әүвәл, әүвәл заман* сүзтезмәләре белән беррәттән, *борынрак* лексемасы да белдереп килә: *Андин бер углан йөгереб узыб, ул куйган нәрсәне алайын, мин элек хан булайын тигүнчә, андин борынрак ул нәрсәне Аксак Тимер бүреген ташлаб орды* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 82].

Шул ук заман сүзтезмәсендә килгән очракта *заман* берәмлеге вакытны конкрет атап килә, нинди дә булса эш-вакыйгага бәйләп, аның чикләрен билгели: *Шул ук заман утыз тәвагә йөк йөкләделәр* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 83].

Семантик яктан караганда, *шул ук заман* һәм *ул вакытта* сүзтезмәләре үзара синоним булып торалар: *Әмма ул вакытта Турымтай Чәчәннең углы Тумавыл Мәргән атасына ачы ирде, ил тышына чыгып йатар ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 70].

Чыганакларда «шул ук вакытта» төшенчәсен гарәп алынмасы *дәрхаль* дә белдереп килә: *Дәрхаль ут сәр вә мәүхәм берлә набәдүт булд*ы [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 507].

Ә инде вакытны чикләмичә, «һаман, һәрчак» төшенчәләрен бирергә кирәк булганда, авторлар гарәп чыгышлы *һәнүз* һәм *даим* лексемаларына мөрәҗәгать итәләр: *Ул сурәт улан ташка «өфф» дисәләр, ком улыр, «өфф» димәен суга салсалар, һәнүз адәм сурәтендә дорыр* [Мөслими, 1999, б. 24]. *Вә әгәр мәни танымасаң, мән ул ак елан торырмын кем, кара еланның кулындин хәлас кылдың вә сәбәбе хәятем сән булдың вә ул кара елан атамның бәндәсе ирде вә даим мәңа гадәвәт кылыб форсат саклар ирде* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 505].

Язма истәлекләрдә «вакыт» төшенчәсе белән бәйле лексик берәмлекләр күпчелек очракта яшәеш дәвамлылыгын секундлар, минутлар, көннәр, айлар, елларга бүленә торган аралыкларны да белдереп киләләр. Мәсәлән, биредә «билгеле бер вакыт аралыгы» төшенчәсен белдерү өчен *вакыт-вакыт берлән* сүзтезмәсе һәм *мөддәт* сүзе кулланыла: *Әмма ул Алтын хан үзе вакыт-вакыт берлән килер ирде, күрә торган ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 69]. *Вә ул әхвалдин һич йөзигә салмады вә бу арада берничә мөддәд үтеп ирде, пәри кызыйдин янә бер кыз вөҗүдкә килде* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 508].

Язма чыганакларда «ел» төшенчәсен бирү өчен төрки-татар асыллы *ел* сүзе актив кулланыла. Авторлар тарафыннан аның унике айдан торуы да искәртелә: *Унике ай елына, дәүре заман эчендә* [Мәүлә Колый, 1963, б. 500].

Гадәттә бу лексема еллар исәбен күрсәткән саннар белән янәшә килеп, вакытны чикләп күрсәтә: *Ул көймә берлә бер ел киттеләр, диңгездән гайрене күрмәделәр* [Мөслими, 1999, б. 21]. *Имде Тумавыл Мәргән егерме йыл ханлык сөрде, андин соң Дуйын Бәйан унтугыз йыл ханлык сөрде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71].

Язма истәлекләрдә еш кына бу терминның гарәп теленнән кергән *сәнә* синонимын очратырга мөмкин: *Тарих һиҗрәте рәсүлуллаһи галәйһисәлламнең тугызынчы сәнәсендә Хут йолдызында, Рамазан мөкәррәмәнең тугызынчы көнендә Болгарда ул заманда хан аталмыш кемсәнә Айдар хан ирде* [Мөслими, 1999, б. 25].

Әлеге мисалда без «вакыт» төшенчәсе белән бәйле *тарих һиҗрәте* сүзтезмәсе белән дә очрашабыз. Белгәнебезчә, *һиҗри / һиҗрәт* терминнары белән мөселманнарның ай хисабы белән йөртелә торган ел башын атаганнар, ә *тарих* лексемасы исә, үзенең төп мәгънәсеннән тыш, «вакыт, дата» мәгънәләрен дә белдерә.

Шунысын искәртергә кирәк, язма истәлекләрдә *сәнә* белән чагыштырганда *ел* термины ешрак очрый һәм ул, беренче чиратта, үзенең төп мәгънәсендә кулланыла: *Тарих һиҗрәтнең тугызынчы йөз икенче елы ирде, эт елы ирде* [Мөслими, 1999, б. 47]. Әлеге мисалдан күренгәнчә, Идел буе татарлары, вакытны белдерү өчен, һәрбер ел берәр хайван атамасы белән әйтелә торган 12 еллык циклдан файдаланганнар. Галимнәр фикеренчә, елларны 12 хайван циклы белән атау Идел буе Болгар дәүләте төзелгәнче үк гуннардан үтеп кергән булырга тиеш [Беркутов, 1987, с. 11]. XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендә дә елларны шул традиция нигезендә атау өстенлек итә.

Текстларда кайбер очракта төрки-татар асыллы һәм алынма лексик берәмлекләр янәшә кулланыла. Мәсәлән, «сарык елы» мәгънәсендәге *куй елы* һәм *хәмәл елы* сүзтезмәләрендәге *куй* һәм *хәмәл* сүзләре: *Сәфәрнең егерме алтынчы көнендә, тарих һиҗрәтнең илле алтынчы елы ирде, куй елында мөбарәк җомга кичәсендә иде* [Мөслими, 1999, б. 11]. *Ел башыдыр гарәбләр катында, әмма гаҗәмләр катында ноуруз, ягъни хәмәл ел башыдыр* [Мөслими, 1999, б. 10]. *Андин соң тарих мең дә илле өч тә ирде, кенәз Михайла Фидорович хан булды, куй йылы ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 91].

Биредә шунысын да онытырга ярамый, *куй елы* һәм *хәмәл елы* дигәндә, ике төрле календарь күздә тотылырга мөмкин. Беренчесе – төрле хайваннарның исемнәре бирелгән унике еллык циклга, икенчесе кояш ел хисабына нигезләнгән календарь. Соңгысында яңа ел башы нәүрүзгә, ягъни унике йолдызлыкның өченчесенә – сарык бәрәне, гарәпчә хәмәл, русча овен аена – мартка туры килә [Дәүләтшин, 1999, 175–176]. Югарыда китерелгән мисалларда да шул хакта сүз бара. Димәк, Мөслиминең «Тәварихы Болгария» әсәрендә кояш календаре күздә тотылган булса, «Дәфтәре Чыңгызнамә»дә унике еллык циклга нигезләнгән календарь кулланылган булырга мөмкин. Әйтергә кирәк, язма чыганакларда соңгысына караган барлык ел атамаларын да очратырга мөмкин. Алар күпчелек очракта җөмлә ахырында кулланылып, теге яки бу вакыйгаларның башкарылу вакытын тагын да төгәлләштереп киләләр. Мәсәлән: *Тарих һиҗрәтнең тугызынчы йөз икенче елы ирде, эт елы ирде* [Мөслими, 1999, б. 47]. *Андин соң йәнә беләсез кем, Чыңгыз хан пәйгамбәребез Мөхәммәд Мостафа саллалаһу галәйһи вә сәлламнең тарихыннан соң биш йөз кырык ту-*

гызынчыда ирде, туңгыз йылында Зөлкәгъдә айында анадин тугды [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 81]. *Йәкшәмбе көн гакраб йолдызының икенче көне ирде, сычкан йылында ирде* [шунда ук, б. 91]. *Андин соң тарих мең дә йегерме дүртдә ирде, Җанали йагый булды, сычкан йылы ирде* [шунда ук, б. 91]. *Андин соң тарих мең дә илледә ирде, илгә чиру булды, йылан йылы ирде* [шунда ук, б. 91]. *Андин соң тарих мең дә унйидедә ирде, кенәз Митрий йагый булды, тавык йылы ирде* [шунда ук, б. 91]. *Андин соң тарих мең дә йитмеш тукызда ирде, казак урыс берлә йагый булды, эт йылы ирде* [шунда ук, б. 91]. *Андин соң тарих мең дә алтмыш бишдә ирде, үләд булды, йылкы йылы ирде* [шунда ук, б. 91]. *Андин соң тарих мең дә йитмеш бердә ирде, башкорт урыс берлә йагый булды, барс йылы ирде* [шунда ук, б. 91].

Мисаллардан күренгәнчә, ел атамалары буларак, нигездә, төрки-татар асыллы сүзләр кулланылган: *сычкан, куй, барс, йылан, эт, дуңгыз, йылкы* һ.б. Аларның һәрберсе аерым символик мәгънәгә ия булган һәм тотем хайван булып исәпләнгән. Эт елы муллык, иминлек елы буларак юралган. Аеруча мал-туар асрауда уңышлар көтелгән [Дәүләтшин, 1999, б. 95]. Төрки халыкларда барс шулай ук байлык, көч-куәт, дан-дәрәҗә китерә торган изге хайван саналган. Шуңа күрә халыкта аның елы уңыш китерә, байлык-муллыкка ирешә торган ел буларак кабул ителгән.

XVII – XVIII гасыр язма истәлекләрендә урын алган ел фасылы атамалары бүгенге көнгә бернинди үзгәрешсез килеп җиткәннәр. Яз фасылы еш телгә алына: *Язны алты ай яратты...* [Мәүлә Колый, 1963, б. 500]. *Яз йелләрен истергән...* [шунда ук, б. 500]. *Бер көн ул Кәнанә вәзирләре илә, язның әүвәлге ае ирде, сәфәрә чыкдылар илә күрделәр ки, сачәкләр ачылмыш* [Мөслими, 1999, б. 11]. *Хан әйде, кыш көнендә аны кайдан алмак кирәкдер, диде* [шунда ук, б. 26]. *Яз фасылында Шәһри Болгара ирешделәр* [шунда ук, б. 43]. *Әлкыйсса, ул кыш анда кышлады* [шунда ук, б. 47]. *Йай көне ирде, Амәт биек тауның башында ултырыб торыр ирде, кыз алсыдан караб күрде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 75].

Утыз көнлек вакыт аралыгын белдерә торган *ай* сүзе текстларда үзенең туры мәгънәсендә генә кулланыла: *Икенче бармагы ишарәтдер, ягмур ягмагыны каю айда вә каю көндә, вә каю сәгатьдә ягмагыны Аллаһы Тәгаләдән гайре белмәсләрдер* [Мөслими, 1999, б. 17]. *Өч айгача яхшы хезмәтләр кылыр ирде* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 519]. *Өч айда барыб йитделәр* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 75].

Мәгълүм булганча, ислам дине кабул ителгәннән соң, төрки-татарларда гарәп асыллы ай атамалары да кулланылышта йөри башлый. Бу ай атамалары язма истәлекләрдә генә түгел, болгар-татар эпиграфика ядкярләрендә дә күпләп сакланып калган [Юсупов, 1960]. XVII–XVIII гасыр язма чыганакларында вакыйгаларны тасвирлау барышында авторлар шулай ук әлеге лексик берәмлекләрне файдаланганнар: *...Рамазан мөкәррәмәнең тугызынчы көнендә Болгарда ул заманда хан аталмыш кемсәнә Айдар хан ирде* [Мөслими,

1999, б. 25]. *Йәнә йитмеш ике йылдан соңра, туңгыз йылында, мөбарәк Рамазан айының ундүртенче көн, тарих алты йөздә дөнйадан вафат итде, сүзе дөнйада калды* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 81]. *Андин соң йәнә беләсез кем, Чыңгыз хан пәйгамбәребез Мөхәммәд Мостафа саллалаһу галәйһи вә сәлламнең тарихындан соң биш йөз кырык тугызынчыда ирде, туңгыз йылында Зөлкәгъдә айында анадин тугды* [шунда ук, б. 81]. *Аксак Тимернең орышыга түзмәделәр, сындылар, килеб Болгар шәһәрегә керделәр* [шунда ук, б. 85]. *Сәфәрнең егерме алтынчы көнендә, тарих һиҗрәтнең илле алтынчы елы ирде, куй елында мөбарәк җомга кичәсендә иде* [Мөслими, 1999, б. 11].

Без тикшергән текстларда «вакыт» төшенчәсе белән бәйле көн һәм сәгать сүзләре дә очрый. Биредә алар үзләренең төп мәгънәләрендә кулланылалар. Мәсәлән: *Көнне төндин озайтты* [Мәүлә Колый, 1963, б. 500]. *Көн, төн хыял эчендә* [шунда ук, б. 500].

Түбәндәге мисалда *көн* сүзе *берничә көн* сүзтезмәсе составында берничә тәүлеккә сузылган вакыт аралыгын белдереп килә: *Берничә көн анда җәүлан кыйлдым, дуслар* [шунда ук, б. 489].

Көнләрдә бер көн сүзтезмәсендә аның мәгънәсе билгесезлек төсмере белән баетыла: *Көнләрдә бер көн Әндрай кальгасына йитделәр* [Мөслими, 1999, б. 42]. *Көнләрдә бер көн, балигъ булгандин соң әйтер ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 69].

Бу көн, ул көн сүзтезмәләре составында ул киресенчә конкретлык мәгънә төсмеренә ия була: *Кани бу көн кулдин китте, нитмәк кәрәк* [Мәүлә Колый, 1963, б. 492]. *Гомеремдә ир йөзен күргәнем йук торыр, бу көн кич сине күрдем, – тиде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 70]. *Ул көн һич нәрсә белмәделәр* [шунда ук, б. 75].

Узган көннәр турында мәгълүмат бирергә теләгәндә, авторлар *өч көн борын, түнәге көн* сүзтезмәләрен кулланалар: *Андин өч көн борын халкыдин бикләрен йийыб әйде...* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71]. *Әллә син түнәге көн бер ботка сатып алган Балин берлән уйнаш идеб, буаз булгансың, – диделәр* [шунда ук, б. 73]. *Түнә көн диванханәдә күренде кәгазьләре* [Мөслими, 1999, б. 39]. Соңгы мисалларда теркәлгән «кичә, кичәге көн, узган көн» мәгънәләрендәге *түнә / түнәге / төнәге* лексемалары бүгенге көндә татар диалектларында сакланып калган.

Язма чыганакларда көн саен кабатлана торган вакыйгаларга мөнәсәбәттә *һәр көн* сүзтезмәсе кулланыла: *Алты-йиде угыл булыб һәр көн бозау көтәр ирделәр* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 82].

Геройның бертуктамый эшләвен ассызыкларга теләгән очракта авторлар *көн-төн* парлы сүзенә мөрәҗәгать итәләр: *Бу мискин, Мәүла Колый, төн-көн тик ятмай* [Мәүлә Колый, 1963, б. 488]. *Көн-төн батыйн эчрә коръән тезеде* [шунда ук, б. 489]. *Көн-төн тәсбихен әйтер* [шунда ук, б. 502].

Туачак, булачак көнне белдерү өчен алар хәзерге телдә дә актив *иртәгә, иртәгәсен* сүзләрен кулланганнар: *Дүртенче бармагы ишарәтдер, һич нәфес белмәс иртәгә ни кәсеб кыйласын, Аллаһы Тә-*

галәдән гайре белмәсләр [Мөслими, 1999, б. 17]. *Иртәгәсен Чыңгыз хан түрт ыруның олы кешеләренә олуг кыргын итде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 77].

Белгәнебезчә, төрки-татарларда көннәрне атауда ике төрле система яшәп килә, аның берсе халыкта, диалектларда кулланыла торган көн атамалары, икенчесе – фарсы теленнән кабул ителгән һәм бүгенге көндә татар әдәби телендә дә кулланыла торган берәмлекләр. Фарсы чыгышлы атамалар татар теленә ислам дине белән бергә үтеп керә һәм иң борынгы язма истәлекләрдә дә очрый [Беркутов, 1987, с. 20]. «Тәварихы Болгария» әсәрендә без шулардан *чәһаршәмбе* атамасы белән очрашабыз: *Чәһаршәмбе көннең кичәсендә тәмам госел идеб вә намаз кыйлыб беткәнләрендән соң...* [Мөслими, 1999, б. 12].

«Тәварихы Болгария»дә көн исемнәренең гарәпчә вариантлары да теркәлде: *йәүмел-җомга, йәүмес-сәбет, йәүмел-әхәд, йәүмел-иснәйн, йәүмел сөляса, йәүмел-әрбага, йәүмел-хамис* [шунда ук, б. 8–9].

Мәгълүм булганча, җомга көн мөселманнар тарафыннан аеруча югары бәяләнгән, изге көн буларак каралган. Гасырлар дәвамында туплана килгән ышану-йолалар һәм ислам дине кануннары буенча, җомга көнне кылган дога, теләнгән теләкләр кабул була. Җомга көн – башка барлык көннәрдән дә өстен торган иң изге көн. Әлеге сүз үзендә халыкның дөньяга карашын, рухи күзаллавын чагылдыра торган этномәдәни һәм дини атама булып тора. Бу түбәндәге мисалда да чагылыш таба: *Вә Адәм галәйһисәллам дөньяга җомга көн килде һәм җомга көн оҗмахка керде һәм җомга кон оҗмахтан чыкты* [Мөслими, 1999, б. 8].

Тәүлекнең төрле өлешләрен белдерә торган лексик берәмлекләрдән язма чыганакларда *таң, иртә, көндез, төш, кичә* сүзләре теркәлде: *Чыңгызны сөйсәңез, иртә берлән биш-алты ыругның йахшы кешеләре килеңез* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 75]. *Таң атканча Гали Кошчы хәзрәтләре хәрәм капусында торды* [Мөслими, 1999, б. 38]. *Чун иртә торыб, бу дөшне Һәрат падишаһына сөйләде* [шунда ук, б. 37]. *Андин соң Тумавыл Мәргән ул кичә чадыр корып кызны алып йатыр булдыр* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 70]. *Ул көймә таңла төш вакытында килер булганда, – тиде* [шунда ук, б. 70]. *Әмма Тикәлик суының кары йоласы улдыр кем көндез ташыб кабыгындин ишәйер, кичәсе юлына төшәр, – диде* [шунда ук, б. 75].

Вакыйга конкрет бер көн белән бәйләнмәгән, вакыт ягыннан конкретлаштырылмаган очракларда *кичләрдин бер кичә* сүзтезмәсе килә. Ул җөмләгә билгесезлек төсмере өсти: *Әлкыйсса, кичләрдин бер кичә хәзрәте Аксак Тимер үзе шымчы булыб Бараҗ халкының арасына иңде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 86].

Кичә һәм *көндез* сүзләре еш кына бер үк җөмләдә бергә кулланылып киләләр: *Ягъни заман див кичә һәм көндезнең килеб китдегенә диерләр, әмма микъдары хәрәкәте әфляк иләдер* [Мөслими, 1999, б. 8]. *Ул ташларә үтмәс балталары, пычаклары салсалар, өч кичә вә көндез анда тотсалар, үткен улыр, корычлы улыр* [шунда ук, б. 24].

Шунысын да искәртергә кирәк, XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендәге «вакыт» төшенчәсенә ия берәмлекләрнең кулланылышында борынгы чорлардан килә торган норма-традицияләрнең саклануы күренә. Мәсәлән, *вакыт, заман, мөддәт, һәнүз, даим, сәгать, ел* һ.б. кебек берәмлекләрнең, *ел, ай, көн* атамаларының Алтын Урда, Казан ханлыгы язма истәлекләрендә дә телгә алынуы мәгълүм [Кадирова, 2001; Нуриева, 2004].

Нәтиҗә ясап әйткәндә, XVII–XVIII гасырлар иске татар язма истәлекләрендә «вакыт» категориясе белән бәйле күпсанлы лексик берәмлекләрнең кулланылуы күзәтелә. Килеп чыгышлары ягыннан аларны ике төркемгә – төрки-татар һәм гарәп-фарсы асыллы сүзләргә аерырга мөмкин. Гасырлар дәвамында әлеге лексемаларның семантикасы төрле характердагы, аерым алганда, халыкның дини һәм рухи-мәдәни тормышына караган образлы мәгънә төсмерләре белән баетылган.

Әдәбият

Беркутов В.Д. Народный календарь и метрология булгаро-татар. Казань: Татар. кн. изд-во, 1987. 95 с.

Дәүләтшин Г.М. Төрки-татар рухи мәдәнияте тарихы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. 512 б.

Дәфтәре Чыңгызнамә // Мирастан биш сәхифә: XVII–XIX гасырлар әдәби-тарихи ядкярләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 37–96.

Кадирова Э.Х. Поэмы Мухаммедьяра «Тухфа-и мардан» и «Нур-и содур»: лексика. Казань: Дом печати, 2001. 232 с.

Мәүлә Колый поэмалары / төз. Р.Ф.Мәрданов. Казан: Милли китап, 2008. 88 б.

Мәүлә Колый шигырьләре // Борынгы татар әдәбияты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. Б. 487–503.

Мәҗмүгъ әл-хикәят // Борынгы татар әдәбияты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. Б. 503–522.

Мөслими. Тәварихы Болгария / басмага әзерләүче С. Гыйләҗетдинов. Казан: Иман, 1999. 100 б.

Нуриева Ф.Ш. Исторические и лингвистические условия формирования тюрко-татарского литературного языка золотоордынского периода. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004. 376 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005. 510 б.

Хайрутдинова Т.Х. Заимствования, относящиеся к названиям времени // Актуальные вопросы татарского языка. Вып. 5. Казан, 2007. С. 127–134.

Хайрутдинова Т.Х. Слова, обозначающие время в диалектах сибирских татар // «Сулеймановские чтения – 2006»: Материалы IX Всероссийской научно-практической конференции (г. Тюмень, 18–19 мая 2006 г.). Тюмень: Экспресс, 2006. С. 134–135.

Хәйретдинова Т.Х. Татар теле диалектларында атнадагы көн исемнәре // Инсани фәннәр: эзләнү һәм табышлар. Казан: Фикер, 2004. Б. 92–98.

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. 322 с.

Вәлиева Миләүшә Зәки кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре